

ג'ורג' די ג'ובאני

ג'ורג' די ג'ובאני (Di Giovanni) הוא פרופסור לפילוסופיה באוניברסיטת מקגיל הקנדית, חוקר ומתרגם של כתבי הגל, קאנט, ופילוסופים נוספים של הנאורות והרומנטיקה בגרמניה. מבין ספריו:

- Hegel, G.W.F. *The Science of Logic*, translated with notes and introductory study by George di Giovanni, Cambridge, 2010.

- *Between Kant and Hegel: Texts in the Development of Post-Kantian Idealism*, translated with critical notes and introductory studies by George di Giovanni and H.S. Harris (originally published, 1985); revised edition, ed. George di Giovanni, Hackett, 2000

- *Essays on Hegel's Logic*, ed., SUNY, 1990.

להלן תשובותיי לשאלותייך. אני מניח שאת עשויה שלא לאהוב אותן. על כל פנים, ניסיתי להיות ישר.

1) זוהי שאלה שקשה להשיב עליה, משום שבעוד שהיא מכירה בכך שההבנה הרווחת את המחשבה של הגל היא מוטעית, היא בכל זאת מעוררת אפֶוֹרִיָה שמתאפשרת רק על בסיס ההנחות שהפכו את ההבנה-המוטעית לאפשרית מלכתחילה. הרשי לי לנסות להסביר זאת באמצעות ניתוח מושגי של השאלה.

א. החשיבה על השיטה של הגל כעל שיטה של 'זהות' אינה רק מוטעית, כי אם חסרת-אחריות מבחינה היסטורית. 'שיטה של זהות' מתייחסת לשלינג – יתר על כן, לשלינג של תקופת הביניים של יינה, כאשר קיבל ללא סייג את המוניזם של שפינוזה, והשתמש במתכוון בלשון-הזהות בכדי לאפיין את מחשבתו שלו. הוא שינה את עמדתו בשנים מאוחרות יותר.

ב. העובדה ש'זהות' אינה יכולה להיות הקטגוריה השלטת במחשבה של הגל, ברורה מ'הלוגיקה' (אני חושב בפרט על 'הלוגיקה' הגדולה יותר). ראשית, ישנה חשיבות לכך שהקטגוריה הראשונה והשלטת בלוגיקה של ההוויה אינה 'הוויה' כי אם 'התהוות'. הגל דוחה את פרמנידס – אבי

פילוסופית הזהות – כבר בהתחלה. בכך הוא סוטה באופן קיצוני מן ההנחות המטאפיסיות הקלאסיות. הוא מבצע רצה אב.

ואולם, מה שנוגע לעניין אף יותר, הוא הספר השני של "הלוגיקה האובייקטיבית", היינו, הלוגיקה של המהות. 'זהות' היא אכן הקטגוריה השלטת שם, אך זאת משום שבחלק זה של הלוגיקה, הגל עושה רפלקסיה על השפה של השכל הישר – שהיא גם השפה של המטאפיסיקה הקלאסית ושל המדע בנוסח הנאורות – ומפתח אותה מתוך דרישותיה המושגיות הפנימיות. שפה זו, בהתייחסות של הגל, מגיעה לשיאה, מבחינה לוגית, עם ההצבה של מוחלט שניתן להכירו בבירור כעצם של שפינוזה. אין זה מפתיע. המחשבה של שפינוזה היא אכן שיאה של המטאפיסיקה הקלאסית. ואולם, בכל הנוגע להבנה של הגל (בניגוד לשלינג של יינה, בין היתר), הנקודה החשובה היא, שעבורו, מוחלט מעין זה גורר את הפיכת הקטגוריות המודאליות ליחסיות – הורדתן למעמד סובייקטיבי לחלוטין (הגל ברור בביקורתו הן על קאנט והן על שפינוזה בעניין זה): ההכרחי הוא בה במידה גם הקונטינגנטי, והקונטינגנטי הוא ההכרחי; והאפשרות מאבדת את משמעותה. אך הרציונאליות פועלת, כמו שאומרים, על קטגוריות מודאליות. המטאפיסיקה הקלאסית מובילה ל- Abgrund der Vernunft, לתהום של התבונה, אם להשתמש בביטוי של קאנט שאותו מהדהד הגל. הגל יכול היה, בנקודה זו, ליפול (כמו שלינג) לאינטואיציוניזם. אך הוא לא עשה כן. מה שהוא עשה היה לצאת אל מחוץ לקטגוריות של המהות, שאותן הוא הוריד בדרגה, וליתר דיוק העביר להקשרים פרטיקולריים של הניסיון; הוא הותיר מאחור את המוחלט בכדי להציג את הרוח, שאינה אלא מילה אחרת עבור התחום של השיח. השפה של המוחלט נעלמת בלוגיקה של הסובייקט. הגל אכן מדבר על "האידיאה המוחלטת". אך אין לכך דבר עם ה- aseitas [סיבת עצמן] וה- perseitas [על ידי עצמן] של שפינוזה. זוהי רק מילה אחרת עבור ה'דיסקורסיביות' של השיח, עבור דרישותיו הלוגיות הפנימיות; או, כפי שהגל מנסח זאת בסופו של דבר: זוהי מתודה.

ג. אני מאמין שכעת את יכולה להבין מדוע מצאתי את האפופריה שלך מתמיהה. איזה סוג של מוחלט או זהות קבועים בדיוק את מנסה לשמור?

אם זה דבר-מה שניתן להגדירו במונחים קוסמוגוניים, כי אז כמובן שלא תמצאי זאת אצל הגל. סוגיות של זהות חייבות להיות, באופן מהותי, סוגיות של קיום חברתי. זהות היא התוצר של שפתה של קהילה על עצמה, היכן שאיכותה של השפה צריכה להיאמד על פי המידה בה היא מאפשרת לקהילה להכיל את הקונפליקטים הפנימיים, שהם התוצאה הבלתי-נמנעת של חבריה המכריזים על עצמם כאינדיבידואלים; במילים אחרות, המידה בה היא מאפשרת חירות אינדיבידואלית בהקשר קהילתי. וזאת ניתן להשיג במגוון דרכים (אף כי הגל, הכרוך בזמן ובחברה שלו, לא היה מעריך נכונה עד כמה רחב, ואף קיצוני, יכול מגוון שכזה להיות). אלו מוחלטים את מחפשת? אני יודע על נורמה מוחלטת אחת בלבד, והיא נורמה שלילית. היא מה שקאנט מכנה בפשטות "השקר" – שיבוש התנאים ההולכים לקראת אפשרות-השיח באופן כללי, כזה שמוביל באופן בלתי-נמנע לתהום של התבונה, לאבסורד שלא מאפשר מילים כלל. החיפוש אחר המוחלט הוא, לדעתי, בדיוק זה.

2) את שוב מציבה אותי בעמדה קשה, משום שבעוד את מושכת, ללא ספק, לאג'נדה משלך, אף כי מבלי להצהיר עליה מראש, את בה בעת מבקשת ממני לנקוט עמדה בנוגע למחשבה הפוסט-מודרנית בכלל. אני חושש שבבטאי אנטיפאתיה כלפי זו האחרונה, אני עשוי למקם את עצמי, שלא מדעת, גם כנגד הפלורליזם והאינדיבידואליזם, בעוד שאלו הם ערכים שאני מוקיר ושעליהם קהילתי הקנדית מבוססת (או לכל הפחות שואפת להתבסס). הרשי לי, אם כך, שוב לפרק את שאלתך למרכיביה.

א. אינני בקיא במה שמכונה מחשבה "פוסט-מודרנית" עכשווית. כמובן, עליך לקבל ווידוי זה ברוח ז'ורנאליסטית. אם ידחקו בי באשר למחברים אלו ואחרים ולטענות מסוימות, יהיו לי טעמים טובים לראות את עצמי כמנסמך לדבר על כך. ואולם באופן כללי, אני יכול לומר שאני מוצא את המחשבה העכשווית עודפת מבחינת המחווה הרטורית והעמדת-הפנים, אך חסרה מבחינת הניתוח המושגי. אם טענתך היא, כפי שאני מחלץ משאלתך, שבהבנתם המוטעית את הגל (למעשה, על ידי כך שהם רואים בו את האפותאווה של המטאפיסיקה הקלאסית, בזמן שהוא מסמן, לאמיתו של דבר, את ההתגברות עליה), ההוגים הפוסט-מודרנים נאבקים ברוחות-

רפאים מעשה ידיהם, או אף חמור מכך, שבכישלונם לראות כיצד הגל התגבר על המטאפיסיקה של המוחלט, הם עדיין נותרים בני-ערובה שלה – אם זה מה שאת אומרת, הרי שאני נוטה להסכים. רק משום שלא קיים מוחלט, אל לנו להסיק מכך ש"הכל הולך". יהיה זה בדיוק היפוך האמירה שמאחר שהרוע קיים, חייב האל להיות קיים. אין כל צורך לקבל אף אחת מהטענות, אלא אם עדיין נטועים בשפה של המוחלט. האתגר, תחת זאת, הוא להבין כיצד ערכים אנושיים מסוימים, למרות סופיותם ושבריריותם ההיסטורית, ראויים, אף על פי כן, לכבוד אינסופי. ובכך, אני מאמין, אם בוחנים את דבריו במדויק ועם זאת ביצירתיות, הגל יכול לסייע.

ב. אני מניח שאת רוצה שאהיה ספציפי יותר באשר לאופן בו הגל יכול לסייע. אני בטוח שאני יכול לעשות זאת מבלי לחבר מסה שלימה. הרשי לי לנסות להבהיר את הנקודה באמצעות משל. עולה בדעתי מצב אנושי מציאותי, והיותו מציאותי, בזמן הווה, הוא עניין מהותי לאפקטיביות של המשל. ישנה משפחה מורחבת, אשר – כאשר בני-המשפחה יושבים סביב לשולחן לסעוד יחדיו באירועים חגיגיים – הם יתארו את עצמם באופן הבא: ה-pater familias [אב המשפחה] הוא נוצרי, שאינו מקיים את הפולחן הדתי, אך נטוע מבחינה היסטורית במסורות הפולחניות הקאתוליות. שני בניו ייחשבו יהודים על פי התורה, ואכן חושבים על עצמם כעל יהודים, בשל אימם המנוחה, בת למשפחה יהודית-ברלינאית, שלפנים הייתה חדורה בערכים mitteleuropäisch [מרכז-אירופים] איתנים. אשתו הנוכחית של האב, ואימם החורגת היקרה של הבנים, היא מוסלמית. שתי בנותיה, עקב התמהיל האתני של הודו המערבית, הן הינדיות. וישנם גם בני הזוג של הבנים והבנות, שהופכים את התמונה למורכבת עוד יותר. לבסוף, ישנה אישה צעירה, שהפכה במידה רבה לחלק מהמשפחה; היא שייכת לפזורה הפלשתינית, אחות ארקטית, ולאחרונה נישאה לסיקי.

עמי-בבל מתקבצים מחדש – במקרה מסוים זה, בקנדה. רק פילוסוף-הכורסא יהיה סבור שהמחשבה של הגל אחראית להתרחשות זו. המהפכה התעשייתית, הטכנולוגיה, ומשחקי-הכוח המונעים על ידי תאוות-בצע, על ידי דלוזיות של זהות-נעלה – בקצרה, כל מה שהתרחש בשלוש-מאות השנה האחרונות לערך, עשה את העבודה שלא כמודע, עם טבח רב במהלך

הדרך. הגל בפשטות שירטט תקציר פילוסופי – לא בשונה מפסק-דין משפטי – בנוגע לעולמו: כיצד הגענו לשם, ומה היה הישגו של עולם זה. תקציר זה אינו הדבר שמסייע כעת. אך ההמשגה של התבונה, ושל האישיות שעליה התבונה התבססה, ושהייתה ההישג של עולמו – מסייעת. מדוע זה יכולה אותה המשפחה לסעוד ביחד סביב לשולחנה, על אף המסורות ההיסטוריות השונות כל כך, הנושפות בעורפם? התשובה היא, משום שהם מוצאים שזה טוב להיות ביחד; שלהיות ביחד, לפיכך, הוא ערך שעליו יש לבסס אנושות חדשה. כל זה כרוך במודיפיקציה – שהינה רצינית אם כי רוחשת-כבוד – של האמונות והגישות הישנות. זהו דבר חדש אשר נוצר.

שימי לב לשבריריות של התהליך כולו: למקריות ההיסטורית הגמורה של ההיאסופות יחדיו סביב לשולחן; ללחץ הנגדי של כוחות חברתיים/פוליטיים בעבר ובהווה; לנסיבות המוצלחות ביד המקרה של הסדר חברתי-משפטי מצוי, שמאפשר את היצירתיות של המצב. אם לחזור להגל, הנקודה שלי היא שהמטאפיסיקה שלו היא כזו של התהוות: היא מעדיפה את ההישג על פני הזהות המוחלטת. כמוכן שהיא לא עשתה דבר בכדי להפוך מצב זה לאפשרי, אך כעת היא מספקת את ההון המושגי להבנת והערכת יצירתיותו.

3) חששתי מכך שתעלי את סוגית הגל והנצרות, והסוגיה הנלווית של ישראל. אכן, כיצד ניתן להימנע מכך? הבעיה שלי היא, שהדין וחשבון שאת נותנת על הסוגיה, מבוסס על מספר הנחות שאותן אני דוחה לחלוטין, או לחילופין מקבלן באופן מסוייג בלבד. הרשי לי, אם כן, לפרוט שוב את תשובתי למספר נקודות.

1. מן ההכרח להיות ברורים בנוגע לאופן בו הגל מבין את הדת, משום שבכך הוא מסמן התנתקות רדיקאלית מהנאורות, כמו גם מקאנט, אף כי האחרון בעצמו כבר הותיר את הנאורות מאחור (אך אני חייב להשאיר את קאנט מחוץ לכל זה; הוא יהפוך את הטיעון ליותר מדי מורכב). הדת, עבור הגל, היא השפה של הקהילה לגבי זהותה שלה. היא כרוכה במחוייבות קיומית למה שנחשב כאנושי באמת: *parti pris* [דיעה-קדומה, הכרעה

בראשיתית] קיומית בנוגע לתכלית המין האנושי, כפי שזו באה לידי ביטוי בריטואלים קהילתיים, בערכים, ובאופן בלתי נמנע – כנראטיב בנוגע למקורו של העולם (הנראטיב של ה-*in illo tempore* [כעת ההיא]). נראטיב זה הוא, כמובן, מיתולוגי, אך הוא אמור להצביע על אמת היסטורית כלשהי, שזהו עניין שמאפיין (למיטב ידיעתי) הן את היהדות והן את הנצרות. ההיבטים הקיומיים יותר של מושג הדת של הגל ניתנים לתיעוד ב'פנומנולוגיה' שלו; הדוקטרינאליים יותר – בהרצאותיו על הפילוסופיה של הדת. זוהי הנחת היסוד שלי, שעליה אני מכריז מראש, באופן הברור ביותר שביכולתי.

2. על פי הבנה זו את הדת, אותה אני מבין כהגליאנית טיפוסית, הדת היא באופן מהותי תוצר של התבונה – לא של בורות או גניבת-דעת של כמרים ושליטים (אף כי, ככל המוסדות האנושיים, היא טרף לשניהם). בכך, גישתו של הגל כלפי הדת שונה למדי מזו של הנאורות (ניתן היה לומר את אותו הדבר לגבי האידיאליזם הגרמני באופן כללי). להיות רציונאלי משמע להתעמת עם הסוגיה של מי אנחנו, אף אם ההתעמתות איתה מתרחשת, באופן היסטורי – שלא במודע, ובתנאים טבעיים שלאינדיבידואל ההיסטורי אין כל שליטה עליהם.

באומרו, אפוא, ש"בחינה מדוקדקת מגלה שהשיטה ההגליאנית היא נוצרית מכל וכל" – אם את מתכוונת לכך שהמחשבה של הגל היא התוצר של רפלקסיה ממושכת על האמונות והפרקטיקות הדתיות שעיצבו את עולמו, הרי שאת כמובן צודקת. אך כך היה גם במקרה של אלפטון, אריסטו, הרמב"ם, דיקרט, שפינוזה, לייבניץ, וכל שם שתעלי על דעתך. מה עוד? האם יכול פלוני להתחיל ממקום אחר מאשר זה שבו במקרה נולד? יתר על כן, הגל גם השיב לאמונות ופרקטיקות אלה תרומות שכבר נתרמו על ידי מסורת שלימה של חשיבה (פילוסופית) רפלקטיבית. אך הנקודה בכל העניין הזה, הנקודה המהותית, היא שהגל חילץ, במדיום של המושג (היינו, באופן תיאורטי), את האמת של אמונות ומנהגים אלו – כלומר, את מה שמשמע מהם לגבי המשמעות וההשלכות של היות-רציונאלי. המאפיין הבעייתי של היות-רציונאלי הוא, שבעוד שהדבר דורש מחויבות לערכים אוניברסליים, המחויבות יכולה להיעשות רק בהקשרים – ועם

תוצאות – שהינם בהכרח פרטיקולריים ביותר. הטבע דואג לכך. מטעם זה, במקורה של כל קהילה ישנה הכרעה, שעשויה בהחלט להיות בלתי-נמנעת עבור אלו המעורבים בה, ואף על פי כן, כאשר היא נבחנת *ex post facto* [בדיעבד], או על ידי מישהו מבחוץ, היא יכולה הייתה להיות אחרת. הרפלקסיה הפילוסופית, כפי שהיא מוכנת על ידי הגל, נועדה לחלץ את הערך האוניברסלי של כל הכרעה שכזו, ערך שהינו אפקטיבי על אחת כמה וכמה באמונות ובמנהגים הדתיים, בדיוק משום שבעוד הוא מתעלה *per se* מעל לפרטיקולריות שלהם, הוא אף על פי כן נושא נוכחות מיידית במדיום ההיסטורי שלהם.

במובן זה, במקום לקרוא את המחשבה של הגל כצמצום לכדי המאפיינים הפרטיקולריים של תקופה או תרבות, אני קורא אותה כהזמנה לכל מי שיש לו האומץ לעשות רפלקסיה על ה-*parti pris* שלו עצמו, לבוא ולהתבונן, ולראות אלו הכרעות אנו יכולים לקבל ביחד. אך זהו שיח/דיאלוג, מה שהינו ניסוח אחר, ולהשקפתי נכון יותר, לניסוח הנהוג – 'דיאלקטיקה'. אם את מתכחשת לאפשרות זו, או אף גרוע מכך, אם את חושבת שלמחשבה תהיה משמעות אוניברסלית רק אם, *per impossibile* [כפי שלא מן האפשר], היא מומצאת יש מאין, אזי את גוזרת על מהלך האירועים האנושיים את הלוגיקה המכאנית של משחק-הכוח. אני חושש שהפילוסופיה העכשווית, בפרט בלשון הצרפתית, עושה בדיוק זאת – מכאן האנטיפאתיה שלי כלפיה. אך האם לא כל סוג של אורתודוקסיה דתית גם היא יישום של משחק-כוח?

3. זה המקום להעלות את השם של אמיל פקנהיים, מורי הנכבד, שלו אני חייב חוב אינטלקטואלי גדול, אך שגם אכזב אותי, בסופו של דבר, בדרכים רבות (על כולנו לבצע רצח-אב, במוקדם או במאוחר). היה זה הוא שפיוון אותי לסוגית הקונטינגנטיות בשיטה של הגל. בנקודה מסוימת בקריירה שלו, אמיל הותיר את הגל מאחור, בשל מורשתו הנוצרית בעליל של הגל, והחליט, תחת זאת, להקדיש את עיוניו ליסודות האפשריים של מחשבה יהודית מובהקת מחודשת. וטוב עשה, משום שלהשקפתי, מסעותיו לאחר מכן אל השיבה היהודית אל ההיסטוריה ואל תיקון-העולם, הם תוצרים מבריקים במיוחד של מחשבה פילוסופית מסורה. עד כמה מדויקת הייתה

הבנתו את הגל, זה סיפור אחר. אך הנקודה היא, שבהצגתו את השאלה 'כיצד על היהודי להתמודד עם העתיד לאחר השואה', בפנותו, מטבע הדברים, לקהילתו היהודית, הוא העלה, אף על פי כן, סוגיות הנוגעות לשאלה 'מה זה להיות אנושי', ויותר מכל, 'מהו הדבר בתבונה וברציונאליות, שהינו בעל חשיבות אוניברסלית'. למדתי ממחשבתו של אמיל. אכן, אף קריאתי את הגל נצבעת בה. האם את שוללת ממני את הזכות של למידה זו, רק משום שאני זר מבחינה היסטורית? הגל כתב את יצירתו הטובה ביותר ב-1807, והפריח את העולם הנוצרי. אף אחד שעניו בראשו לא היה רוצה להיות "הגליאני" אם פירוש הדבר הוא להמשיך ולחיות בעולמו המסוים של הגל. אך יש הרבה מה ללמוד ממחשבתו על עולם זה, ולא צריך להיות נוצרי אדוק (כשם שאכן אינני) בכדי ללמוד ממנה. אני מציב בפניך את העובדה שאמיל היה הכי הגליאני – מבחינה אינטלקטואלית, כמובן – בדיוק כאשר ניסה להותיר את הגל מאחור.

4. קיימת, אם כן, האמונה בנצרות בתור *Verus Israel* (ישראל האמיתית), שאותה את מייחסת להגל. כמובן – מבחינה היסטורית, האמונה כרוכה בנצרות באופן אינטימי, ואם ההיקש שלך הולך כך: הנוצרי מאמין ב-X, אך הגל הוא נוצרי, לכן הגל מאמין ב-X, הרי שטענתך תהיה מוצדקת. אך הגל חשב על מה שלולא כן לא היה אלא אמונותיו ההיסטוריות; באמצעות עובדה זו עצמה הוא שינה אותן. כל זיהוי פשוט בין הגל לבין האמונות שעל הפרק אינו אפשרי. גישתו כלפי היהדות היא דוגמא מובהקת לכך. ראשית, להוציא את כתביו המוקדמים, שפורסמו רק לאחר מותו – כגון אלו שחוברו בתקופה בה היה הגל, במילותיו של שלינג, עדיין "מקורבו של לסינג" – הגל מדבר מעט מאוד על היהדות. קיימות מספר הערות שוליות, חלקן חיוביות (אלה שגלוקנר [Glockner] השמיט במהדורת ה-Jubiläum של חיבוריו), אחרות שליליות – אכן, זוהי עמדתו האופיינית של הגל כלפי כל דבר פרטיקולרי. אך אם נבחן מקרוב את ה'פנומנולוגיה', אפשר שאכן נפתע לגלות שהגל (ואגב, גם שלינג) מחשיב את הנצרות בתור השיא – כלומר, בתור התולדה וההתחדשות היצירתית – של הפגאניזם הקלאסי. אינני יכול להיכנס כאן לפרטים. הנקודה העיקרית היא ש"הניכור", או ההרגשה של השתייכות לגיטימית לעולם שעם זאת אינו נוכח באופן מוחשי, היא, עבור הגל, התוצר של התנאים הקיומיים שבהם

מצאו את עצמם העמים במסגרת החוק הרומי והסמכות-המשפטית השרירותית של הקיסר הרומי. תנאים אלו הולידו מודעות-עצמית חדשה אשר מצאה, מסתבר, את שפתה הגלויה ואת המיתולוגיה הנקשרת בה, במדיום של מה שהיה, במקור, ויכוח בתוך הקהילות היהודיות בגולה. על כל פנים, בדין וחשבון של הגל, אותה מודעות-עצמית יכולה הייתה למצוא ביטוי בדרך אחרת. אין ספק – הדברים קרו כפי שקרו, ומבחינה היסטורית, זה מה שקובע. אולם אין זה משנה את העובדה שמבחינה מושגית, הנצרות לא יכולה הייתה להיות שיאה של היהדות עבור הגל, פשוט משום שהשתיים הן א-סימטריות מבחינה רוחנית. אני מדבר, כמובן, על הגל, בתור הפילוסוף שנחוש להגדיר את המהות של ישויות רוחניות, שעבורו, לפיכך, משפטים-מנוגדים-לעובדות נלקחים בחשבון. ה"ניכור" מגדיר את הנצרות. הוא בוודאי אינו יכול להגדיר עם שמאמין שהינו העם הנבחר של האל. הגנאלוגיה הרוחנית שעורך הגל לאמונותיו ולתרבותו האינטלקטואלית, נמשכת ישירות מן העת העתיקה הקלאסית, ללא כל מעקף לתוך היהדות. יש חשיבות לכך שהוא מייחס את לידת המצפון כקול פנימי – לאנטיגונה, לא לנביאי ישראל.

א) אינני משוכנע שאני רוצה, או לצורך העניין אף יכול, להשיב למטח שאלות שכזה. הוא מתפזר מדי. הרשי לי לנסות, אך באופן מינימאלי בלבד. אם ב"הגשמה/ביטול" את מתכוונת לכך, שכאשר אנו הוגים באמת של עמדה היסטורית – ובכך גם חושפים את מגבלתה, או אף את טעותה ועיקשותה הגמורה – אנו משנים בשל כך באופן בלתי הפיך את הנוף התרבותי/אינטלקטואלי הנתון, הרי שאת צודקת. זהו השכל הישר הפילוסופי. אין צורך בהעמדת-פנים רטורית בכדי להבהיר את הנקודה. אם את מתכוונת לכך שערכינו הליברליים הנוכחיים – שאותם אני, למשל, מוקיר עד מאוד – נולדו מתוך האמונות הנוצריות, הרי שבוודאי אסכים. נולדו גם דברים רעים רבים, עלי להוסיף. באשר להיותו של החילון תוצר נוצרי, אני אינני נמנה, למרבה הצער, עם אלו שחושבים שסיפרו עב-הכרס והכבד של צ'ארלס טיילור בנושא, תורם במיוחד להבהרת המשמעות של ה'חילונית'. קרוב לוודאי שזהו מושג מעורפל ומבלבל. בכל מקרה, אימרי לי את מהי משמעותו, ואני אנסה להשיב.

ב) שוב, אינני יכול להגיב על כך. אינני יכול לעקוב אחרי הדילוגים של קישוריין. הרשי לי רק להמשיך ולהתעכב על נקודות אחדות, אך ייתכן שבלא קשר ישיר לכוונה הכללית של שאלתך.

– הפיוס דורש הכרה של פלוני ברוע שלו, ואמון ביכולת להתחיל מחדש ביחד עם אחרים. מה יש לך כנגד זה?

– הזחות היא הישג, ומשמעותה יכולה להיות דברים רבים, שאת כולם יש להעריך במסגרת גבולותיהם. זהות מוחלטת היא דלוזיה. ראוי לציין, לטובת "בחינה מדוקדקת", את מה שכבר אמרתי קודם לכן. הגל נוטש את המוחלט בסופו של הספר השני של הלוגיקה הגדולה; הוא נוטש אותו בתור שיאה של המטאפיסיקה הקלאסית, במיוחד זו של שפינוזה, וגם בתור "התהום של התבונה" – המקור האולטימטיבי של אי-הרציונאליות. המטאפיסיקה שלו היא מטאפיסיקה של הרוח, של התהוות יצירתית.

– כן, אידיאולוגיה והגמוניה הפכו למילים מגונות, וטוב שכך. באשר לריבונות, סמכות ושמרנות, הדבר תלוי בשאלה למה מתכוונים בהן. לדעת כיצד להבחין הוא הסימן לחוכמה.

ג) לא, לא הייתי מקבל זאת.